

LIETUVOS DVARO (KIEMO) FORMAVIMASIS IR ARCHITEKTŪRINĖ RAIDA

Indrė Kačinskaitė

*Architektūros teorijos ir pagrindų katedra, Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Vilnius, Lietuva
El. paštas indre.kacinskaite@kpc.lt*

Santrauka. Straipsnyje atskleidžiama Lietuvos dvaro architektūrinė raida nuo jo ištakų iki XX a. pr. Dvaras daugiau kaip 500 m. išliko pamatinė valstybės struktūros ašis, aplink kurią koncentravosi šalies politinis, socialinis, ekonominis ir kultūrinis gyvenimas. Iki XV a. Lietuvos valstybės struktūros pagrindą sudarė valdovo dvarai (kiemai). XV–XVI a. iš valdovo dvaro išaugo pagrindinės krašto politinės institucijos, kūrėsi pastovios rezidencijos. Vėliau, susilpnėjęs valdovo dvaro įtakai, vietos didikų dvarų sodybos tapo vienais iš pagrindinių Vakarų Europos stilistinės architektūros židinių Lietuvoje. Per didikų dvarus architektūros naujovės pasiekdavo žemesnių bajorijos sluoksnių sodybas, kurioms didelę įtaką darė ir vietos tradicija. Išlikusi kultūrinio kraštovaizdžio įvairovė, architektūrinė raiška, urbanistiniai ryšiai „dvaro sodyba – miestas“ yra šimtmečiais formavęsi, Lietuvos architektūros raidą, jos istoriją atspindintys senojo dvaro reliktai.

Reikšminiai žodžiai: dvaras, kiemas, valstybė, didikai, bajorai, kultūra, architektūra, kraštovaizdis.

Įvadas

Šiuolaikinėje visuomenėje, nusimetęs sovietinių metų ideologijos skraistę, istorinis Lietuvos dvaras tampa objektu, skatinančiu visuomenės susidomėjimą, o dažnai ir romantines nuostatas. Išlikusios skirtingų laikotarpių dvarų sodybos materialiai atspindi Lietuvos dvaro istoriją, o viešojoje erdvėje sparčiai plinta komercinė informacija, dažnai skirta tik pavieniams, turistų belaukiantiems objektams. Per nepriklausomos Lietuvos laikotarpį mokslininkai, analizuodami Lietuvos istorijos procesus, nemažai dėmesio skyrė ir dvaro istorijai, bet vis dar pasigendama dvaro kaip įvairialypio, daugiafunkcio istorinio objekto nuoseklesnės kultūrinės, architektūrinės raidos analizės. Koks dvaro vaidmuo Lietuvos istorijoje, koks jo įnašas į architektūros, kultūrinio kraštovaizdžio palikimą Lietuvoje? Straipsnyje sugrįžtama prie dvaro ištakų.

Daugiaprasmiškas žodis „dvaras“ turi ne vieną reikšmę, kurią skirtingai pateikia ir žodynai. Dabartinės lietuvių kalbos žodyno 1993 m. ir 2000 m. redakcijose nurodoma, kad „dvāras: 1. feodalo valda, žemvaldžio ūkis; to ūkio sodyba; 2. (psn.) kiemas, sodyba. 3. (psn.) rūmai“. 1939 m. „Lietuviškoje enciklopedijoje“ rašoma, kad žodis „dvaras“ – iš lenk. *dwor*, lenkų kalboje reiškias tik pačią ūkio sodybą, lietuvių kalboje iš seno įgijo platesnę prasmę ne tik sodybai, bet ir didesniai, vieno savininko valdomam žemės plotui įvardyti. Priešinamas valstiečių ūkiui dvaras reiškė ir bajorų ūkį. Kita prasme dvaras reiškė Lietuvos kunigaikštijoje ir Lenkijoje valdovo ar didiko rūmus su visais tarnais

ar šiaip prisiplakėliais (Kiaupienė 2001: 20). Pagrindinės šiandien įsitvirtinusios dvaro sampratos analizuojamos ir šiame straipsnyje: dvaras – LDK institucija; feodalo valda ir jo gyvenvietė; feodalizmo ir stambaus savininko ūkis kapitalizmo epochoje; svarbiausia feodalinio ūkininkavimo forma, vyravusi žemės ūkyje. Dvaro sodyba, rezidencija – dvaro valdomos teritorijos dalis, skirta gyventi, taip pat kitoms reikmėms (reprezentacinėms, ūkinėms, gamybinėms, rekreacinėms, švietimo). Ją sudaro istoriškai susiformavęs vientisas sodybinės žemės sklypas su visais jame esančiais dvaro statiniais, želdiniais, vandens telkiniais... (Lietuvos Respublikos... 1993).

Straipsnyje analizuojamas Lietuvos dvaras – tai Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės dvaras (kiemas) (nuo XIII a. iki XVIII a. pab.) bei Lietuvos dvaras Rusijos imperijos sudėtyje (XVIII a. pab. – XIX a.). Dvaro savininkas – bajorija, tradiciškai skirstoma į smulkiąją, vidutinę ir stambiają – bajorijos elitą. Mokslinėje bei šnekamojoje kalboje bajorijos elitą įvardijamas įvairiais terminais: „diduomenė“, „ponai“, „magnatai“. Straipsnyje vartojamas apibendrinantis „didiko“ terminas šiam socialiniam sluoksniui apibrėžti.

Siekiant atskleisti Lietuvos dvaro architektūrinę raidą, vertinti politiniai, socialiniai, ekonominiai, kultūriniai veiksniai, formavę Lietuvos *dvaro* architektūrinį veidą. Straipsnio struktūra atspindi svarbiausius Lietuvos istorijos, dvaro raidos momentus, bet istoriškai nesutampa su

kultūros reiškinių, architektūros stilių, dažnai egzistavusių ir tuo pačiu metu, chronologija. Temos apimtis už straipsnio paraščių paliko XX a. – dvaro nykimo (nuo 1922 m.) laikotarpį, taip pat liko nepaliekta Klaipėdos krašto, Užnemunės dvaro, turėjusio savitą istoriją, architektūrinė raida.

Dvaro formavimosi laikotarpis (XIII a. – XVI a. I pusė), Valakų reforma

Lietuvoje dvarai formavosi ankstyvojoje visuomenėje ir daugelis jų kilmės paslapčių niekada nebus pakankamai aiškios. Ankstyvasis dvaras, vadintas „kiemu“, turėjo ne tik ūkinę, bet ir politinę reikšmę. Tai pamatinė valstybės struktūros grandis, todėl dvarų atsiradimas yra neatsiejamas nuo politinės organizacijos ir valstybės formavimosi (Baranauskas 2001: 10). XIII a. vid. Mindaugui sujungus į vieną valstybę kunigaikščių žemes, iškilę tų žemių kunigaikščiai tapo jo vasalais. Valdant Gediminui, susiformavo ankstyvoji, arba karinė, monarchija su visais jai būdingais požymiais: diarchija, ankstyvuju feodalizmu su ankstyvaisiais dvarais (Bumblauskas 2005: 70–324). Iš ankstyvojo dvaro (kiemo) feodalinis dvaras ėmė formuotis XIV a. pab. ir XV a. I pusėje, įvedus krikščionybę ir Didžiajam kunigaikščiui pradėjus atidavinėti valstiečius veldamus kariauninkams (ankstyviesiems bajorams), kad šie galėtų deramai pasirengti karui. Šis kitimas vyko laipsniškai, o XVI a. I pusėje jau du trečdaliai valstiečių ir jų žemė priklausė bajorams, galutinai įsitvirtino dvaro terminas. Institucinio dvaro sukūrimas, padėjęs sutelkti valdžios elitą ir įtvirtinti monarcho valdžią, laikomas svarbiausia Vytauto pradėta valdymo reforma LDK. Institucinis dvaras savo ruožtu implikavo nuolatiniam gyvenimui pritaikytą Lietuvos Didžiojo kunigaikščio rezidencijų atsiradimą (Petrauskas 2006: 6).

XIV a. pab. – XV a. pr. Lietuvos Didžiojo kunigaikščio valdose vyko aktyvus įtvirtintų gyvenviečių – pilių statybos laikotarpis. Ankstesnę, daugiau utilitarių pilių-slėptuvių paskirtį keitė pakitusi karybos praktika (pradėta naudoti artilerija), krikščioniškojo valdovo įvaizdis ir reprezentaciniai valdovo poreikiai. Jos tapo įtvirtintais teritorijos valdymo centrais, kunigaikščių būstinėmis, kuriose, be gynybinės, ne mažiau svarbi pasidarė reprezentacinė jų funkcija. Pakito ir pilių architektūros išraiška. Ankstyvose pilyse svarbiausias kompozicijos akcentas buvo aukštos akmens mūro sienos, o XIV a. pab. – XV a. gynybiniuose pastatuose – monumentalūs, į sienų išorę išsikišę bokštai ir rezidenciniai rūmai, įgaunantys gotikos stiliaus bruožų (Naujųjų Trakų salos pilis, Lucko pilis) (Jankevičienė 1987: 94).

Renesanso valstybėje pradžia laikomi 1514 m. – Oršos mūšio data, po kurio sudarytos paliaubos su Maskva leido Lietuvai įsilieti į renesansinę Europą. Liublino unijos

pasirašymas LDK istorinėje ir politinėje chronologijoje šį tarpsnį užbaigė. Kultūriniame krašto gyvenime, architektūroje Renesanso apraiškos LDK skleidėsi visą XVI a. (Klajumienė 2009: 101–102).

Lietuvą ir Lenkiją valdžiusiai gediminaičių dinastijai didelę įtaką darė Krokuvos ir Prahos dvarų kultūrinė tradicija. Valdant dviem paskutiniams gediminaičių dinastijos atstovams – Žygimantui Senajam ir Žygimantui Augustui – Lietuvoje kūrėsi humanistinės kultūros židiniai, tarp kurių išsiskyrė renesansinis kunigaikščio dvaras Vilniuje (Vaišvilaitė 2006: 30). Po Žygimantui Augustui valdant atliktos rekonstrukcijos Vilniaus Žemutinės pilies rūmai, formavę ansamblį su uždaru vidiniu kiemu, tapo ryškiausiu renesansinio stiliaus architektūros statiniu Lietuvoje, sutelkusi Italijos, Nyderlandų ir Flandrijos renesanso bruožus. Po 1569 m. Liublino unijos Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai Vilniuje tapo viena iš pagrindinių bendrų elekcinių Lietuvos ir Lenkijos valstybės valdovų rezidencijų greta Krokuvos ir Varšuvos rūmų. Žemutinė pilis įvardijama kaip žymiausias renesanso kultūros židiny, LDK, jos valstybinės ir kultūrinės tradicijos simbolis (Bumblauskas 2005: 70–324).

XV a. II pusėje valstybės gyvenime svarbų vaidmenį ėmė atlikti stambiais žemvaldžiais ir įtakingais pareigūnais tapę Lietuvos didikai, o iš jų sudaryta ponų taryba tapo faktine LDK vyriausybe. LDK valdžioje įsitvirtino kelios didikų giminės (Goštautai, Radvilos, Kęsgailos) (Bumblauskas 2005: 70–324). LDK didikai istoriškai svarbiose ar dėl patogios komunikacijos pasirinktose vietose formavo stambias, dydžiu ir reprezentaciniu pobūdžiu išsiskiriančias dvarų sodybas – rezidencijas. XV–XVI a. tai buvo pilys su dažniausiai mediniais savininko rūmais aptvaro viduje (Butvilaitė 2009: 243–244).

Valakų reforma

Stambioji dvarų žemėvalda – feodalizmo pagrindas, o svarbiausias feodalo vertės ekvivalentas – žemės valda. Žemė priklausė trimis pagrindiniams feodalams – valstybei, Bažnyčiai ir bajorams. Išaugęs žemės ūkio produkcijos poreikis skatino toliau plėtoti feodalinį ūkį, bet tam trukdė blogai sutvarkyta krašto žemėvalda, savaiminis gyvenviečių tinklas. Vykdamas Valakų reformą (pradėta 1547 m. Didžiojo kunigaikščio žemėse, įstatymas paskelbtas 1557 m.) buvo pakeista teritorinė žemės valdymo struktūra bei įvestas naujas ūkinis junginys – palivarkas – kaip atskira dvaro dalis (Šešelgis 1996: 56–57).

Mokslininkai K. Šešelgis ir A. Miškinis yra išskyrę kelis Valakų reformos metu susiformavusių gyvenviečių raidos modelius. K. Šešelgis nustatė apgyvendinimo siste-

mos modelį, kuriame nurodytos 3 tipų gyvenvietės: dvarų ir palivarkų sodybos bei joms priklausiusios kaimvietės (dvaras susidėjo iš dvaro sodybos, aplink ją suformuotų palivarkų ir kaimo gyvenviečių: visa tai buvo įsikūrę dvaro lauke). A. Miškinis sudarė Valakų reformos metu susiformavusių gyvenviečių raidos II modelį, papildytą miestais bei miesteliais (dvarų ir palivarkų sodybos – ūkiniai ir administraciniai centrai buvo išdėstyti tiek prie miestų ir miestelių, tiek atokiau nuo jų – kaimaviečių aplinkoje), kuris, manoma, pradėtas naudoti lygiagrečiai su pirmuoju ar kiek vėliau (Miškinis 2002). Tarp dvarų sodybų ir miestų bei miestelių susiformavo ne tik glaudūs funkciniai, bet ir kompoziciniai ryšiai, pajvairinę povalkinį Lietuvos kraštovaizdį išplėtotais urbanistiniais ansambliais. Lietuvos kraštovaizdyje vietoje amorfinio išsidėstymo atsirado labiau geometrizuota erdvių sistema, su mažais pakitimais išsilaukusi iki XIX a. vid. (Šešelgis 1996: 56–57).

LDK dvaras (XVI a. II pusė – XVIII a. pab.)

Per XV a. sparčiai perėmusi Vakarų lotyniškosios kultūros vertybes, XVI a. LDK tapo integralia Vidurio Europos dalimi. XVI a. II pusės – XVIII a. pabaigos laikotarpis – tai Lenkijos ir Lietuvos 1569 m. sąjunga po Liublino unijos. Oficialus jungtinės valstybės pavadinimas – Abiejų Tautų Respublika. Lietuvos statutai įteisino bajorišką santvarką, kurioje vienintelis privilegijuotas visuomenės luomas buvo bajorai. XVIII a. sumenkus Lietuvos dvarų savininkų – didikų giminėms, LDK aukščiausiųjų pareigūnų postus užėmė Lenkijos didikai (Bumblauskas 2005). Bajorija plačiaja prasme buvo teisiškai vientisas luomas, tačiau pagal visuomeninę ir politinę bei ekonominę galią susiskaldžiusi į kelis sluoksnius (Paknys 2009: 193). XVI–XVIII a. susiformavo Lietuvoje ir visoje Vidurio bei Rytų Europoje, skirtingai negu Vakarų Europoje (kur lažo jau nebuvo), dideli ir vidutiniai su rinka susiję dvarai, kuriuose įsigalėjo palivarkinė lažinė ūkio sistema (palivarkas). Toks ūkis istorikų įvardijamas barokiniu ir gyvavo iki pat baudžiavos panaikinimo 1861 m. XVII–XVIII a. LDK laikotarpis – tai ir svetimšalių kariuomenių karų arena, kai šalis patyrė didžiulį nuosmukį (Bumblauskas 2005: 70–324).

Kaip kontrastas šiam nuosmukiui iškilo baroko sąjūdis, Vakarų Europoje prasidėjęs dar XVI a. pab. – iš uždaro pasaulio pereita į naujų erdvių geografinį atvirumą, į intelektualinį spaudos atvirumą, į mokslinį fizikos ir astronomijos laimėjimų atvirumą (Angoulvent 2005: 40). Kultūrinių ryšių su Vakarų Europa plėtra, naujų idėjų sklaida visų pirma vyko per Didžiojo Lietuvos kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus dvarą, buvusį dviejose Abiejų Tautų Respublikos sostinėse – Krokuvoje (vėliau Varšuvoje) ir

Vilniuje. Karaliaus dvaro puošnumas, teatrališkumas, reprezentaciniai polinkiai darė didelį poveikį diduomenei. Pirmieji barokinės pasaulėjautos požymiai Lietuvoje pasireiškė didikų kultūros aplinkoje. Susiję su Vakarų Europa ekonominiiais ryšiais, jie stiprino kontaktus ir su Prūsijos, Vokietijos, Lenkijos, Olandijos, Italijos kultūra. Karaliaus ir didikų dvarų mecenavimo srityje formavosi paveikta užsienio, „kosmopolitinė“ kultūra. Kaip pastebėjo menotyrininkė I. Vaišvilaitė, giminės didingumo demonstravimas ir pabrėžimas turėjo ypatingą prasmę valstybėje be stiprios valdžios (Vaišvilaitė 1995: 16–39). Kontekstas didikų kultūrai buvo šlėktų – plačiausios vidutinės ir smulkiosios bajorijos sluoksnių – kultūra. Šlėktų kultūra visą XVII a. buvo nukreipta į vietinę kultūrą, kreipdamasi ne tiek į dabartį, kiek į praeitį. Šis reiškinys susijęs su šlėktos ideologija ir gyvenimo būdo filosofija, vadinama sarmatizmu. Pagrindiniai jo bruožai buvo senovės kultas, bajorų, kaip „išrinktųjų luomo“ ir „tautos reprezentantų“, pabrėžimas. Sarmatizme susiformavo iš viduramžių estetikos kilę vaizdiniai, kuriuose grožis tapatinamas su verte ir brangumu (Vaišvilaitė 1995: 16–39).

Lietuvos didikai, siekdami apsaugoti savo valdas ir valstybės sienas, XVI a. II pusėje pradėjo statyti bastionines pilies – rezidencijas, Italijoje atsiradusias dar prieš šimtmetį. Storas pilių mūro sienas, skirtas gynybai, pakeitė bastioniniai įtvirtinimai, kuriais atskirtos gynybinės ir reprezentacinės pilies funkcijos. Žinomiausi šio laikotarpio pavyzdžiai – Radvilų pilys Biržuose, Nesvyžiuje ir Olykoje, Chodkevičių – Bychove ir Liachovičiuose, Čartoriskių – Klevane, Olekaičių – Slucke. Tokios pilys buvo ne tik svarbiausios LDK tvirtovės, bet ir įspūdingos rezidencijos (Butvilaitė 2009: 243–244). Biržų pilies architektūroje dar ryškūs renesanso bruožai, o beveik tuo pačiu metu statytos Nesvyžiaus pilies tūrių, fasadų kompozicija jau kur kas laisvesnė – turi ir baroko stiliaus bruožų.

Nuo XVII a. rezidencijų statyta vis daugiau. Senosiose saugomose bastioninių pilių rezidencijose rekonstruoti ar naujai statyti rūmai, kildinami iš italų *palazzo in fortezza* tradicijos. Tuo metu iš pagrindų atnaujintos ar pastatytos naujos Radvilų rezidencijos Biržuose, Nesvyžiuje, Olykoje, Bialoje, Kėdainiuose, Slucke, Myriuje, Chodkevičių – Zabludove, Liachovičiuose, Sapiegų – Alšėnuose ir Ružanuose, Kiškų – Vijoje, Pacų – Jiezne ir Dauspudoje, Čartoriskių – Korce, Sangluškų – Zaslave, Višnioveckių – Višneve (Butvilaitė 2009: 243–244).

XVII a. pr. išaugusios Raudonės ir Panemunės pilys, priklausiusios šlėktų dvarams, strateginės reikšmės jau neturėjo – tai ne krašto gynybai skirti statiniai, o tipiškos XVII a. pr. renesansinės feodalo pilys, kuriose tilpo ir rezidencija, ir ūkinis sektorius. Militarinis charakteris buvo

daugiau feodalų ambicijos išraiška. Ir nors pilyse išlaikytas viduramžiškas planavimo pobūdis, jau įžvelgiamas ir paradiskas reguliarumas (Vaišvilaitė 1995: 16–39). Rezidencijų architektūroje naujo – baroko – stiliaus elementai ryškūs J. Radvilos Vilniaus dvare (apie 1653 m.). Čia atsisakyta gynybinės pilies charakterio, rūmų korpusai supo suformuotą reprezentacinį paradinį kiemą – „court-honour“ (Zubovas 1966: 383–391). J. Radvilos rūmų Vilniuje atgarsiu laikytinas Biržų pilies paradinis korpusas, atstatytas 1662–1669 m. Rūmų korpusas tapo pagrindiniu ansamblio akcentu, kurį pabrėžė ir įvažiavimas į pilį, perkeltas ant pagrindinės kiemo ašies (Vaišvilaitė 1995: 16–39). Ašinės, reprezentacinės kompozicijos idėjos, Europoje XVII a. II pusėje įgyvendintos Liudviko XIV dvare, Versalio rezidencijoje ir plačiai plitusios Europoje, XVII a. II pusėje pasiekė ir Lietuvos bei Lenkijos karaliaus dvarą. Didikų dvaruose rafinuotą dvaro kultūrą reprezentavo nauja barokinė dvaro sodybos struktūra, kurioje rūmai kartu su parku sudarė simetrijos ašimi paremtą kompoziciją (Kačinskaitė 2003: 103). Centrine dvaro sodybos erdve tapo reprezentacinis iš dalies atviras kiemas, apsuptas rūmų korpusais, vadinamasis „court-honour“ – barokinio gyvenimo scena rūmų architektūrinių dekoracijų fone (Jiezno, Veisiejų, Nesvyžiaus dvarai) (1 pav.).

XVII–XVIII a. sandūroje susilpnėjus valdovo dvaro įtakai LDK, vietos didikų dvarai tapo politiniais ir kultūriniais centrais. Iškilio Pacų bei Sapiegų giminės, mecenavusios kilmingųjų estetinį skonį bei troškimus reprezentavusius brandžiojo baroko architektūros ansamblius. XVII a. pab. Vilniuje pastatyti Sapiegų rūmai Antakalnyje, kartu su parku ir Trinitorių bažnyčia bei vienuolynu sudarantys baroko stiliškos išplėtos paradinės

1 pav. Jiezno dvaro rūmai, 1875–1877 m.

Šaltinis: Levandauskas, V.; Vaičekonytė-Kepežinskienė, R. 2006. *Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos architektūros peizažai.*

Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla. 223 p.

Fig. 1. The mansion of Jieznas manor

ašinės kompozicijos ansamblį. Tuo pat metu ant specialiai supulto pusiasalio Neries vagoje statyti ir Slušų rūmai, primenantys renesansinę pilį bei atspindintys tipišką barokinį užmojį (Zubovas 1966: 383–391). Aštuonioliktame šimtmetyje Lietuvos ir Lenkijos valstybės kultūriniame gyvenime mažai atsispindi politinis krašto silpnėjimas. XVIII a., po krašto suirutės, atstatomos didikų rezidencijos tapo mūrinės kosmopolitinės architektūros židiniai, kuriuose buvo nuosekliai įgyvendinamos XVII a. II pusėje susiformavusios architektūrinės kompozicinės idėjos. Per didikų dvarus naujovės pasiekdavo ir žemesnių bajorijos sluoksnių sodybas.

Skirtingai negu XVII šimtmetyje, XVIII a. Lietuvos baroką labiau veikė ne tiek Italijos ir Nyderlandų, kiek pietinių Vokietijos žemių ir Austrijos barokas (Vaišvilaitė 1995). 1697–1763 m. egzistavo LLV ir Saksonijos kunigaikštijos personalinė unija, kuriai gyvuojant Augustas II ir po jo valdęs Augustas III Saksonijos sostinę Drezdeną pavertė viena iš puošniausių Europos karalių sostinių. Karalių barokinė rezidencija – Cvingeris – priskiriama ryškiausiems barokinės prabangos pavyzdžiams vokiečių žemėse. Saksonijos dvaro puošnumas darė įtaką ir LDK didikų skoniui, stambių feodalų dvaruose dirbo nemažai atvykusių menininkų.

Dvaras XIX a.

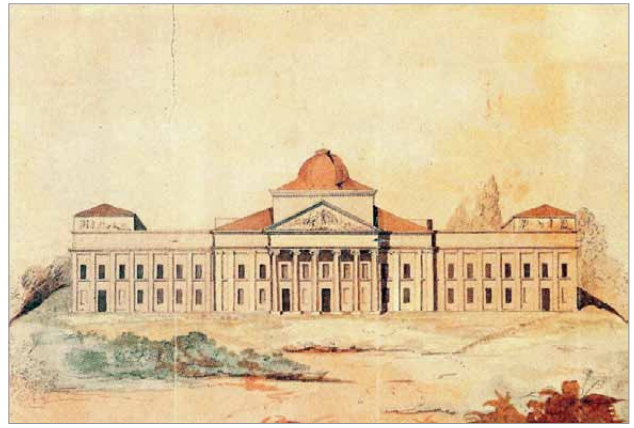
XIX a. Lietuvoje istorikai pradeda skaičiuoti nuo 1795 m., kai po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo buvo prarasta valstybė – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, o šimtmetis baigiamas 1915 m. – Pirmuoju pasauliniu karu, vėl pakeitusiu Lietuvos politinę padėtį (Medišauskienė 2011: 28). Šis laikotarpis – priklausymo Rusijos imperijai istorija. Jį ženklina 2 valstiečių sukilimai bei 1861 m. – baudžios panaikinimo data, iš esmės pakeitusi senojo feodalinio dvaro veidą. XVIII a. pab. Lietuvą inkorporavus į Rusijos imperiją bajorija neteko vienos iš savo pagrindinių privilegijų – teisės dalyvauti krašto valdymo procese. Jai paliktos tik luomo savivaldos teisės (Medišauskienė 2001). Didelė bajorų dalis – neturtinga. Tik maža dalis buvo dvarininkai – daugumą sudarė bežemiai šlėktos (Aleksandrvičius, Kulakauskas 1996: 197). 1861 m. paskelbus baudžios panaikinimo aktą, kaimas atsiskyrė nuo dvaro, dvarais vadintos tik dvarininkų sodybos su tam tikru žemės plotu. XIX a. II pusėje dauguma dvarų pamažu virto kapitalistiniais rinkos ekonomikos ūkiais, per kuriuos Lietuvą tiesiogiai pasiekdavo Europos civilizacijos pasiekimai (VLE 2004: 236–238).

Dvaras Lietuvoje, nepaisant pasikeitusių politinių, ekonominių aplinkybių, XIX a. išliko vienu svarbiausių

kultūros židinių, išsaugotas dvaro, kaip kultūrinio proceso, vaidmuo. Didikų rūmuose buvo tęsiama kosmopolitinės kultūros, „įaugusios“ į Europos kultūrą, tradicija, paremta finansinėmis galimybėmis keliauti, gyventi ilgesnį laiką svetimose šalyse, kolekcionuoti meno kūrinius. Dideles valdas išsaugojo Radvilos, Sapiegos, Oginskiai, Potockiai, Tiškevičiai, Tyzenhauzai, Ropai, Pliateriai, Karpiai. Vidutinių ir smulkiųjų bajorų įsitraukimui į kultūros procesą įtakos turėjo išsilavinimo prestižo tarp bajorų augimas, socialinės ir ekonominės padėties kitimas, kurį lėmė Apšvietos epochos ideologija (Medišauskienė 2001: 28–30).

Lietuvoje Apšvieta ir klasicizmas buvo to paties istorinio proceso dalys, nors šių procesų chronologinės ribos ir nesutapo. Apšvietos epochoje užsimezgė kardinalūs visuomenės idealų ir estetinių pažiūrų pokyčiai, bet jų rezultatai pasirodė jau už epochos ribų. Lietuvos intelektualinį gyvenimą ir estetinę kultūrą labiausiai veikė racionalizmas, o antikos kultūros pažinimas lėmė meno stilių pasikeitimą nuo baroko į klasicizmą. Svarbus Apšvietos reiškinys – 1793 m. Lietuvos Vyriausioje mokykloje įkurta Architektūros katedra, propagavusi racionalų, logišką klasicizmo stilių. Klasicizmo plitimą Lietuvos architektūroje taip pat spartino naujojo stiliaus propaguotojai mecenatai, užsakovai, priklausę pasaulietinei ir bažnytinei diduomenei. Dažnai jie diktavo, kokia turi būti pastatų išraiška ir kokius architektus parinkti (Sliesoriūnas 1994: 195). Nors kultūriniai ryšiai su Vakarų Europos šalimis ir toliau ne nutrūko, tačiau vis labiau plėtėsi saitai su Rusijos kultūros centrais. Sarmatiškųjų pažiūrų bajorija buvo stipri pozicija švietėjiškų idėjų šalininkams.

XVIII a. pab. – XIX a. I pusėje Lietuvoje statytas klasicistines dvarų rezidencijas projektavo žymiausi Vilniaus architektūros mokyklos atstovai: architektai L. Gucevičius, M. Knakfusas, K. Podčasinskis, M. A. Šulcas. Dvarų sodybos – išplėtoti klasicistiniai ansambliai, kuriuose rūmai tradiciškai atkartoja antikinės architektūros formas: vieno arba dviejų aukštų, simetrinės kompozicijos, dažniausiai su portikais fasado centre (Taujėnų, Raguvėlės, Jašiūnų dvarų rūmai). Reprzentacinėje dvaro sodybos dalyje telkėsi „grynojo klasicizmo“ statiniai, o nutolusių nuo centro įvairesnės funkcijos ūkinių, gamybinių pastatų architektūroje šio stiliaus elementai dažnai tapdavo tik dekoro priemone. Klasicistiniai parkai, atsisakę vyraujančių reguliaraus planavimo bruožų, tapo „natūralios gamtos scenomis“, o bendroje ansamblio struktūroje ašinė kompozicija tapo viena iš pagrindinių planavimo priemonių. Įspūdingiausias ir didžiausias klasicistinis ansamblis buvo sukurtas vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio rezidencijoje Verkiuose šalia Vilniaus, kur dirbo vienas iš klasicizmo architektūros

2 pav. Verkių dvaro rūmai. Dailininkas M. Januševičius, 1836 m. *Šaltinis: Drėma, V. 1991. Dingęs Vilnius. Vilnius: Vaga. 384 p.*

Fig. 2. The mansion of Verkių manor

pradininkų Lietuvoje – Martynas Knakfusas (1740–1821), o žymiausias klasicizmo kūrėjas – Laurynas Gucevičius, I. J. Masalskio dvaro architektas, tęsė darbus. Verkių dvaro rezidencija savo kūrybiniu užmanymu, masteliais pakyla į aukščiausią klasicistinių Lietuvos rezidencijų lygmenį (2 pav.). Rūmų ir 2 oficinų korpusų apsupto reprzentacinio kiemo kraštovaizdinio parko aplinkoje idėja tapo tradicinė Lietuvos klasicistiniame kraštovaizdyje.

XIX a. I pusėje, be griežtojo klasicizmo stiliaus, dvaruose plito ir romantizmas, gražinęs viduramžių architektūrinės formas bei pirmenybę teikęs nacionalinį atspalvį turinčioms kryptims. Klasicizmą studijavę ir pagal jo principus projektavę Lietuvos architektai protegavo ir romantizmo idėjas. Lietuvos dvare romantinės formos itin ryškios, įamžintos Vilniaus architektūros mokyklos atstovų Flugento Rimgailos (1805–1870) (Pagrįzuvis), Karolio Podčasinskio mokinio architekto Tomo Tyšėckio (1824–1861) darbuose (Komarų giminės Panemunio, Raguvėlės, Baisogalos dvarų sodybos; Tiškevičių – Astravo, Raudondvario sodybos). Itališkų vilų pavyzdžiu buvo statomi rūmai su vienu kampiniu bokštu (Pagrįzuvis, Belvederis) (3 pav.), fasadai skaidomi arkadomis (Raguvėlė, Panemunis), gotikai būdingais elementais (Šeduvos Raudondvaris).

Ūkiniai ir gamybiniai statiniai dažnai buvo mūrjami iš lauko akmenų, papildyti smulkia skaldos mozaika ir stilinės architektūros elementais. Romantizmo pasiūlyta retrospektyvių formų įvairovė XIX a. II pusėje atvėrė istorizmo epochą (Lietuvoje sietina su 1861 m. baudžios panaikinimo aktu). Istorizmo atstovai atgaivintas praeitų epochų formas tiek statinių architektūroje, tiek parkų planavimo srityje stilizavo, derino tarpusavyje. Dvarų savininkai ir kūrėjai orientavosi į Vakarų kultūrą. Glaudžiausi ryšiai buvo su Lenkija, per kurią į Lietuvą atvykdavo kitų kraštų architektai. Kosmopolitinės kultūros tradicija ryškiausia turtingiausių XIX a. Lietuvos di-

3 pav. Belvederio dvaro rūmai, 1875 m.

Šaltinis: Levandauskas, V.; Vaičekonytė-Kepežinskienė, R. 2006. *Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos architektūros peizažai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla. 219 p.

Fig. 3. The mansion of Belvederis manor

dikų Tiškevičių Trakų Vokės, Lentvario, Užutrakio, Palangos dvaruose, kur dirbo Europinės architektūros mokyklos atstovai: L. J. Marconi, J. Husas, de Waeghas, F. H. Schwechtenas. Dvaro sodyba, jos centrinė reprezentacinio kiemo erdvė, galutinai išsivadavusi iš „court-honour“ struktūros rėmų, tapo atvira formuojamam kraštovaizdžiui. Grafų Tiškevičių rezidencijų istorizmo stiliaus parkų kūrėjas – prancūzų kraštovaizdžio architektas E. F. Andrė, Lietuvos parkams suteikęs papildomų, Lietuvos kraštovaizdžiui nebūdingų egzotiškų kalnų peizažo bruožų, o parkų projektavimą Lietuvoje pakylėjęs iki išvystytų europinio lygmens kraštovaizdinių struktūrų. Vidutiniai ir smulkieji bajorai statėsi kur kas kuklesnius ansamblius, kuriuose istorinė stilistika dažnai sumišdavo ir su išsaugotomis etninės architektūros tradicijomis, parkus tradiciškai įprasmindavo medžių eilės (Bistrampolio, Alančių dvarų sodybos). Skirtingi dvarų savininkų skoniai ir poreikiai, platus kartotų stilių diapazonas lėmė didžiulę sodybų meninės raiškos įvairovę (Levandauskas 2000: 344).

Išvados

1. Dvaras (kiemas) – pamatinė valstybės struktūros grandis, dvarų (kiemų) atsiradimas yra neatsiejamas nuo valstybės formavimosi raidos. XV–XVI a. iš valdovo dvaro išaugo pagrindinės krašto politinės institucijos. Institucinis dvaras savo ruožtu implikavo nuolat gyventi pritaikytą Lietuvos Didžiojo kunigaikščio rezidencijų – pagrindinių kultūros, stilistinės architektūros (gotikos, renesanso) židinių – atsiradimą LDK.
2. Dvaro architektūrinėje raidoje išskirtinis vaidmuo tenka aukščiausiajam bajorijos luomui – didikams. Nuo XV a. jie lėmė kultūrinę šalies raidą, buvo ir pagrindiniai Vakarų Europoje susiformavusių architektūros stilių

užsakovai. Vyravusi vidutinė ir smulkioji bajorija priklausė konservatyvesniam dvarininkų sluoksniui, kuris daugiau orientavosi į vietos tradiciją, pasireiškusią sarmatiškąja ideologija.

3. Dvarų sodybų, rezidencijų ansambliai, savo struktūroje dažnai jungiantys ir sakralinius objektus, – vieni iš pagrindinių profesionaliosios architektūros, stilių sklaidos židinių Lietuvoje. Iš uždarytų, įtvirtintų gyvenviečių tapusios atviromis kraštovaizdžiui kompozicijomis dvarų sodybos atspindi dvaro architektūros raidą, raišką, istorinio želdyno – parko – genezę.
4. Svarbiausia XVI a. vid. ūkio reforma – Valakų reforma, priartinusi prie europinio lygio Lietuvos žemėtvarką, žemėnaudą ir įtvirtinusi baudžiavinį palivarkinį LDK dvaro ūkį; ji atliko išskirtinį vaidmenį LDK kraštovaizdžio raidoje, dvaro gyvenviečių: dvaro sodybos – palivarko – kaimo – miestelio (miesto) funkcinių urbanistinių ryšių formavimosi procese.

Literatūra

- Aleksandravičius, E.; Kulakauskas, A. 1996. *Carų valdžioje. XIX a. Lietuva*. Vilnius: Baltos lankos.
- Angoulvent, A. L. 2005. *Baroko dvasia*. Vilnius: Baltos lankos.
- Baranauskas, T. 2001. Ankstyvieji Lietuvos dvarai, iš *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis*. Konferencijos medžiaga. Vilnius: Baltijos kopija, 10.
- Bumblauskas, A. 2005. *Senosios Lietuvos istorija*. Vilnius: R. Paknio leidykla.
- Butvilaitė, R. 2009. Didikų rezidencijos, iš *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis*. Konferencijos medžiaga. Vilnius: Baltijos kopija, 243–244.
- Dubonis, A. 2001. Dvaras, iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius: Aidai.
- Jankevičienė, A. 1987. Gotika, iš *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vid.* Vilnius: Mokslas, 94.
- Gudavičius, E. 1999. *Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. I tomas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Kačinskaitė, I. 2003. Ašinė kompozicija Lietuvos dvarų sodybose, iš *Kultūros paminklai* 10: 103. Vilnius: Savastis.
- Kiaupa, Z.; Kiaupienė, J.; Kuncevičius, A. 1998. *Lietuvos istorija iki 1795 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Kiaupa, Z. 2004. *Lietuvos valstybės istorija*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kiaupienė, J. 2001. Daugiaprasmiš ir daugiaveidis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvaras: vaizdinys ir tikrovė, iš *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis*. Konferencijos medžiaga. Vilnius: Baltijos kopija, 20.
- Klajumienė, D. 2009. Valstybė, iš *Lietuva 1009–2009*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Levandauskas, V. 2000. Dvarų sodybos, iš *Lietuvos architektūros istorija*. III t. Vilnius: Savastis, 344.

- Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1993 m. gegužės 27 d. nutarimas Nr. 369 „Dėl buvusių dvarų ir palivarkų paminklinių sodybų apsaugos“.
- Medišauskienė, Z. 2001. Lietuvos dvarai kaip kultūrinio gyvenimo centrai XIX a., iš *Lietuvos dvarai – praeitis, dabartis ir ateitis*. Konferencijos medžiaga. Vilnius: Baltijos kopija, 28–30.
- Medišauskienė, Z. 2011. XIX amžius pasaulyje, Europoje ir Lietuvoje, iš *Lietuvos istorija. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*. VIII t., I dalis. Vilnius: Baltos lankos, 28.
- Miškinis, A. 2002. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miesto ir kaimo gyvenviečių sąveikos (valakų matavimo ir povalakiniu laikotarpiu), *Urbanistika ir architektūra* [Town Planning and Architecture] XXVI(2): 59–62.
- Paknys, M. 2009. Valdovai, didikai, bajorai, iš *Lietuva 1009–2009*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 193.
- Petrauskas, R. 2006. Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje), iš *Lietuvos istorijos metraštinis*. 2005/I. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 6.
- Sliesoriūnas, F. 1994. Švietimo epochos kultūros poslinkiai, iš *Lietuvos architektūros istorija*. II t. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 195.
- Šešelgis, K. 1996. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Vaišvilaitė, I. 1995. *Baroko pradžia Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Vaišvilaitė, I. 2006. Prarasto laiko kelias, iš *Barokas Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos, 30.
- Visuotinė lietuvių enciklopedija*. 2004. V t. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Zubovas, V. 1966. Lietuvos XVII a. architektūra ir vietinių tradicijų raida, iš *Lietuvos TSR architektūros klausimai*. Vilnius: Mintis, 383–391.

FORMATION AND ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN MANOR (YARD)

I. Kačinskaitė

Abstract

The article describes architectural development of the Lithuanian manor from the outset until the 20th century. For over 500 years, the manor had remained a foundational axis of the state structure, around which the political, social, economic and cultural life of the country was concentrated. Up to the 15th century, the ruler's manors (yards) were the core of the statehood in Lithuania. In the 15th – 16th centuries, the ruler's manor developed into the main political public institutions with permanent residences being established. Afterwards, when the impact of the ruler's manor diminished, manor homesteads of local noblemen became the focal points of the Western European stylistic architecture in Lithuania. Through noblemen's manors novelties reached homesteads of the lower strata of nobility, who was greatly influenced by local tradition. Remaining diversity of cultural landscape, architectural expression, urban relationship 'manor homestead – town' nowadays are the relics of the old manor, which developed over the centuries and to this day reflects the Lithuanian architecture and its history.

Keywords: manor, yard, state, noblemen, culture, architecture, landscape.